IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

O‘ZBEK ETNOGENEZI TARIXIDA SUG‘DIY ZABON ETNIK BIRLIKLARNING TUTGAN O‘RNI VA ROLI

Fazliddin Musirmonov
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20381965

Annotatsiya

Ushbu maqola O‘zbek etnogenezi jarayonida sug‘diy zabon etnik birliklarning tutgan o‘rni va rolini atroflicha tahlil qiladi. Unda sug‘diylarning madaniy, til va ijtimoiy jihatdan mintaqa xalqlari, xususan, turkiy qabilalar bilan o‘zaro aloqalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada sug‘diy tilining va madaniyatining o‘zbek xalqining shakllanishiga ta’siri, shuningdek, ularning keyingi davrlarda turkiy etnik qatlamlarga integratsiyalashuvi masalalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek etnogenezining murakkab va ko‘p qirrali tabiatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Sug'diy, Etnogenez, O'zbeklar, Turkiy xalqlar, Markaziy Osiyo, Tarix, Til, Madaniyat

Abstract

This article comprehensively analyzes the place and role of Sogdian-speaking ethnic units in the process of Uzbek ethnogenesis. It examines the cultural, linguistic, and social interactions of Sogdians with the peoples of the region, particularly Turkic tribes. The study highlights the influence of Sogdian language and culture on the formation of the Uzbek people, as well as their integration into Turkic ethnic layers in subsequent periods. The findings contribute to a deeper understanding of the complex and multifaceted nature of Uzbek ethnogenesis.

Keywords: Sogdian, Ethnogenesis, Uzbeks, Turkic peoples, Central Asia, History, Linguistics, Culture

Аннотация

Данная статья всесторонне анализирует место и роль согдоязычных этнических единиц в процессе узбекского этногенеза. В ней рассматриваются культурные, языковые и социальные взаимодействия согдийцев с народами региона, в частности с тюркскими племенами. Исследование освещает влияние согдийского языка и культуры на формирование узбекского народа, а также их интеграцию в тюркские этнические слои в последующие периоды. Результаты работы способствуют более глубокому пониманию сложного и многогранного характера узбекского этногенеза.

Ключевые слова: Согдийцы, Этногенез, Узбеки, Тюркские народы, Центральная Азия, История, Язык, Культура

Kirish

Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston hududi jahon sivilizatsiyasining qadimiy beshiklaridan biri bo‘lib, unda Baqtriya, Xorazm va Sug‘d kabi noyob madaniyatlar shakllangan [1]. Ushbu mintaqa asrlar davomida turli etnik birliklar, jumladan, sug‘diy zabon xalqlar va turkiy qabilalar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sir maydoni bo‘lib kelgan. Sug‘diy etnik birliklar miloddan avvalgi VII-VI asrlardan boshlab Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida shakllanib, dehqonchilik, shaharsozlik va xalqaro savdo, xususan, Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab muhim rol o‘ynagan [2, 5]. Ularning madaniy, iqtisodiy va lingvistik ta’siri mintaqa tarixida chuqur iz qoldirgan. O‘zbek xalqining etnogenezi ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, unda turkiy qatlamlar bilan birga sug‘diy kabi mahalliy etnik komponentlarning o‘zaro sintezi muhim ahamiyat kasb etadi [5]. Shu bois, o‘zbek etnogenezida sug‘diy zabon etnik birliklarning tutgan o‘rni va rolini chuqur tadqiq etish zamonaviy tarixshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir. Bu mavzu Markaziy

Osiyo xalqlarining umumiy tarixiy ildizlarini tushunishda, shuningdek, o‘zbek milliy o‘ziga xosligining shakllanishidagi murakkab qatlamlarni ochib berishda fundamental ahamiyatga ega [6].

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi o‘zbek etnogenezi tarixida sug‘diy zabon etnik birliklarning o‘ziga xos o‘rni va rolini har tomonlama ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilangan: sug‘d sivilizatsiyasining tarixiy-madaniy xususiyatlarini va uning Markaziy Osiyodagi ahamiyatini yoritish; sug‘diy va turkiy etnik guruhlar o‘rtasidagi ilk aloqalar va o‘zaro ta’sir mexanizmlarini, jumladan, Baqtriya manbalarida qayd etilgan boshqaruv unvonlari va turkiy xonlarning ta’sirini o‘rganish [3]; sug‘diy tilining o‘zbek tiliga ta’sirini lingvistik dalillar asosida ko‘rib chiqish; hamda o‘zbek xalqining etnogenezida sug‘diy madaniy merosining o‘rni va ahamiyatini aniqlash. Bu tadqiqot orqali o‘zbek xalqining etnik shakllanishidagi sug‘diy komponentining chuqur qatlamlari, ularning madaniy, ijtimoiy va lingvistik jihatdan integratsiyalashuv jarayonlari ilmiy jihatdan asoslanadi.

Asosiy qism

Sug‘d sivilizatsiyasi Markaziy Osiyo, xususan, hozirgi O‘zbekiston hududida shakllangan eng qadimiy va nufuzli madaniyatlardan biri hisoblanadi. Uning tarixi miloddan avvalgi VII-VI asrlarga borib taqaladi, bu davrda Sug‘dning nomi ilk bor "Avesto"da tilga olingan [2]. Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida joylashgan bu mintaqa o‘zining geografik qulayligi tufayli dehqonchilik, shaharsozlik va xalqaro savdo markaziga aylangan [2, 5]. Maroqanda (hozirgi Afrosiyob) Sug‘dning qadimiy poytaxti bo‘lib, uning 219 gektarlik maydoni va 11 km uzunlikdagi mudofaa devorlari mintaqaning yuksak darajadagi urbanizatsiya darajasidan dalolat beradi [2]. Ko‘ktepa va Afrosiyob kabi ilk shaharlar miloddan avvalgi VIII-VII asrlarga oid bo‘lib, sug‘diylarning shahar madaniyatini rivojlantirishdagi yetakchi rolini tasdiqlaydi [5]. Tarixiy jihatdan Sug‘d Ahamoniylar, Aleksandr Makedonskiy, Salavkiylar hukmronligi ostida bo‘lgan, ammo miloddan avvalgi II-I asrlardan boshlab o‘z mustaqilligini tiklab, o‘z tangalarini zarb etishni boshlagan va konfederativ davlat tizimiga o‘tgan [2, 5]. Kushonlar davrida nisbiy avtonomiyani saqlab qolgan Sug‘d, milodiy VI asr o‘rtalaridan VIII asr boshlarigacha siyosiy jihatdan yanada mustahkamlangan [2]. Sug‘dning Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab strategik joylashuvi uni milodiy IV-VIII asrlarda xalqaro savdoning asosiy vositachisiga aylantirgan, sug‘diy tili esa xalqaro muloqot tili (lingua franca) vazifasini bajargan [2, 5]. Bu davrda Sug‘d nafaqat iqtisodiy, balki madaniy jihatdan ham gullab-yashnagan, mintaqada Manixeylik, Buddizm va Zardushtiylik kabi turli dinlarning o‘zaro ta’sir maydoni bo‘lgan [1]. Sug‘diylar o‘zlarining umumiy alifbosini yaratganlar, bu alifbo keyinchalik qadimgi turkiy-runik va uyg‘ur-turkiy yozuvlari uchun grafik asos bo‘lib xizmat qilgan [5].

Sug‘diy-turkiy etnik va madaniy aloqalarining ilk bosqichlari Markaziy Osiyo etnogenezining muhim jihatlaridan biridir. Milodiy I asrdan V asrgacha Sug‘d nisbiy avtonomiyani saqlab qolgan bo‘lsa-da, milodiy VI-VIII asrlarda u Turk xoqonligi tarkibiga kirgan va bu davrda sug‘diy va turkiy etnik guruhlar o‘rtasida yaqin o‘zaro ta’sir jarayonlari kuzatilgan [2, 5]. Baqtriya manbalari, xususan, Toxariston hududidan topilgan milodiy III-VII asrlarga oid huquqiy hujjatlar bu aloqalarni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega [3]. Ushbu hujjatlar, jumladan, 639, 678, 681 va 702-yillarga oid topilmalar, Sug‘dning markazlashgan ma’muriy amaliyotlariga o‘xshash tuzilmalarni ochib beradi va tog‘ Mug‘ hujjatlari bilan parallelizmga ega [3]. Baqtriya manbalarida sug‘diy hukmdorlarining "xar" yoki "xār" kabi unvonlari qayd etilgan bo‘lib, ular "ixshid" unvoniga o‘xshashdir [3]. Qolaversa, turkiy xonlar mahalliy hukmdorlarga "eltabar" va "tudun" kabi unvonlarni berganliklari ham ushbu hujjatlarda aks etgan, bu esa sug‘diy tarixi bilan turkiy boshqaruv tizimi o‘rtasidagi yaqin aloqalarni ko‘rsatadi [3]. Sug‘diylar Sharqiy Turkistonda milodiy IV-V asrlardan boshlab faol savdo faoliyatini olib borganlar, u yerda joylashib, mintaqa savdosining katta qismini nazorat qilganlar,

hatto ba’zi sug‘diylar hokim lavozimlarida ham xizmat qilganlar [5]. Bu holat turkiy qabilalar bilan sug‘diylar o‘rtasida nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va madaniy integratsiyaning chuqur ildiz otganligini ko‘rsatadi. Milodiy VI-VIII asrlarga kelib, aksariyat sug‘diylar forsiyzabonlashgan yoki turkiyzabonlashgan, bu esa ularning o‘zbek xalqining shakllanishida turkiy guruhlar bilan birga asosiy elementlardan biri bo‘lib qolishiga zamin yaratgan [5].

Sug‘diy tilining o‘zbek tiliga ta’siri va lingvistik dalillar o‘zbek etnogenezining muhim qatlamlaridan birini tashkil etadi. Sug‘diy tili milodiy IV-VIII asrlarda Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab xalqaro muloqot tili sifatida keng qo‘llanilgan [2, 5]. Bu holat turkiy qabilalar bilan sug‘diylar o‘rtasidagi lingvistik o‘zaro ta’sirni kuchaytirgan. Sug‘diy tili sharqiy eroniy tillar guruhiga mansub bo‘lsa-da, u turkiy tillar bilan uzoq muddatli va yaqin aloqada bo‘lganligi qayd etilgan [5]. Bu yaqin aloqalar nafaqat leksik qatlamda, balki fonologik va hatto morfologik darajada ham o‘z izini qoldirgan bo‘lishi mumkin. Eng muhim lingvistik dalillardan biri shundaki, sug‘diy yozuvi qadimgi turkiy-runik va uyg‘ur-turkiy yozuvlari uchun grafik asos bo‘lib xizmat qilgan [5]. Bu, sug‘diy madaniyatining turkiy xalqlar orasida savodxonlik va yozma madaniyatning rivojlanishiga bevosita ta’sirini ko‘rsatadi. Turkiy tillar, jumladan o‘zbek tili, o‘zining sinxarmonizm, barqaror so‘z o‘zaklari va o‘xshash grammatik tuzilmalari bilan ajralib turadi [4]. Bu xususiyatlar turli turkiy lahjalar o‘rtasida o‘zaro tushunishni osonlashtirgan va sug‘diy tilidan o‘zlashmalarning turkiy til muhitiga integratsiyalashuviga yordam bergan. Sug‘diy tilining leksik ta’siri, ayniqsa, dehqonchilik, shaharsozlik, savdo-sotiq va ma’muriy boshqaruvga oid atamalarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Ming yillar davomida davom etgan ikki til muhitining o‘zaro ta’siri natijasida sug‘diy tilining ko‘plab elementlari o‘zbek tilining lug‘at boyligiga singib ketgan va uning shakllanishiga sezilarli hissa qo‘shgan.

O‘zbek xalqining etnogenezida sug‘diy madaniy merosining o‘rni va ahamiyati fundamental xarakterga ega. Milodiy XI-XIV asrlarga kelib, sug‘diylar turkiy va tojik aholisi tarkibiga singib ketganlar, shu tariqa ular o‘zbek xalqining shakllanishida turkiy guruhlar bilan birga asosiy tarkibiy qismlardan biriga aylanganlar [5]. Sug‘diylarning dehqonchilik, shaharsozlik va irrigatsiya tizimlarini rivojlantirishdagi tajribalari Markaziy Osiyo mintaqasining iqtisodiy asosini yaratgan. Afrosiyob va Ko‘ktepa kabi qadimiy shaharlar bugungi kunda ham sug‘diy me’morchilik va shaharsozlik san’atining yorqin namunalari bo‘lib xizmat qiladi [5]. Madaniy meros nafaqat moddiy ob’ektlarda, balki ma’naviy qadriyatlarda ham o‘z aksini topgan. Sug‘d mintaqasi turli dinlar, jumladan, Buddizm, Zardushtiylik va Manixeylikning o‘zaro ta’sir maydoni bo‘lganligi [1], o‘zbek xalqining diniy va falsafiy dunyoqarashining shakllanishiga bilvosita ta’sir ko‘rsatgan. Fayoztepa kabi buddaviy ibodatxona majmualari [1] mintaqadagi madaniy xilma-xillik va diniy bag‘rikenglikning yorqin dalilidir. Sug‘diy san’ati, ayniqsa devoriy suratlar va haykaltaroshlik namunalari, o‘zbek xalqining estetik tasavvurlarini boyitgan. Sug‘diylarning Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab savdo-sotiqni tashkil etishdagi mahorati, ularning diplomatik aloqalarni o‘rnatishdagi roli mintaqa xalqlarining tashqi dunyo bilan munosabatlarida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu madaniy va iqtisodiy tajribalar turkiy ko‘chmanchi qabilalarning an’analari bilan uyg‘unlashib, o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan o‘ziga xos madaniy sintezni yaratgan. Natijada, o‘zbek xalqining etnogenezi faqatgina turkiy qatlamlarning kelishi bilan emas, balki sug‘diy kabi mahalliy sivilizatsiyalarning chuqur va uzoq muddatli ta’siri, ularning madaniy, ijtimoiy va lingvistik jihatdan integratsiyalashuvi orqali shakllangan murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Sug‘diy merosi o‘zbek milliy o‘ziga xosligining ajralmas qismi bo‘lib, uning tarixiy ildizlarini chuqur anglashda muhim rol o‘ynaydi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot o‘zbek etnogenezida sug‘diy zabon etnik birliklarning fundamental o‘rni va ko‘p qirrali rolini ilmiy asosladi. Sug‘d sivilizatsiyasi Markaziy Osiyoda dehqonchilik, shaharsozlik va xalqaro savdoni rivojlantirib, turkiy qabilalar bilan chuqur madaniy, lingvistik va

siyosiy aloqalarni o‘rnatgan. Sug‘diy tili Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab muloqot tili bo‘lib, uning yozuvi turkiy madaniyatga asos bo‘lgan. Sug‘diy madaniy merosi, shu jumladan me’morchilik va san’at namunalari, o‘zbek xalqining o‘ziga xos madaniy sintezini yaratishda muhim ahamiyat kasb etgan. Natijada, sug‘diylar turkiy qatlamlar bilan sintezlashib, o‘zbek xalqining shakllanishida ajralmas komponentga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mustafoyev, N. A. O‘zbek etnogenezining qadimgi va ilk o‘rta asrlar davri manbalarda talqini. // O‘zbekiston tarixi. – 2021. – № 2. – B. 18-29.
2. Mirzayev, M. M. O‘zbek tilining shakllanishida sug‘d tilining o‘rni: leksik va fonetik tahlil. // Sharqshunoslik. – 2022. – № 3. – B. 67-78.
3. Kamoliddin, Sh. S. Qadimgi Sug‘d va uning etnik-madaniy jarayonlari: turkiy va eroniy komponentlar sintezi. // Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti ilmiy axborotnomasi. – 2023. – № 1. – B. 5-16.
4. Sagdullayev, A. A., Karimova, D. K. Markaziy Osiyo qadimgi dehqonchilik madaniyatlarining etnik-madaniy davomiyligi (Sug‘d misolida). // O‘zbekiston arxeologiyasi. – 2022. – № 4. – B. 34-45.
5. Bobojonov, M. A. O‘zbek xalqining shakllanishida sug‘d madaniy an'analarining o‘rni. // Buxoro davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – 2021. – № 5. – B. 89-99.
6. Shamsutdinov, R. H., Karimov, Sh. K. O‘zbekiston tarixi: Etnogenez va milliy davlatchilik taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 2020. – 480 b.
7. Xidoyatov, G. A. Sug‘dlar va ularning Markaziy Osiyo etnik xaritasidagi o‘rni. // Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – 2023. – № 4. – B. 23-34.
8. Ochilov, N. M. Turkiy va sug‘diy tillar aloqasi masalasi: etnolingvistik tahlil. // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2020. – № 6. – B. 45-56.
9. Qodirova, Z. A. Sug‘d madaniy merosining o‘zbek xalqi ma'naviyatidagi aks etishi. // Madaniyat va san'at masalalari. – 2021. – № 3. – B. 72-81.
10. Eshov, B. E. Ilk o‘rta asrlarda Movarounnahr etnik jarayonlari: turkiy va sug‘diy aholi o‘zaro ta'siri. // Tarix fanlari masalalari. – 2022. – № 2. – B. 11-22.